

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Szerkesztette
Hatos Pál – Hörcher Ferenc – Tóth Kálmán

Eötvös 150

Szabadság, művelődés,
polgárság

Eötvös 150

Eötvös 150 Szabadság, művelődés, polgárság

Tanulmányok báró Eötvös József
halálának 150. évfordulójára

Szerkesztette

Hatos Pál – Hörcher Ferenc – Tóth Kálmán

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2023

Szerzők
Csorba László
Gájer László
Gerő András
Hatos Pál
Hörcher Ferenc
Molnár Attila Károly
Schlett István
Tóth Kálmán

Szakmai lektor
Kulin Ferenc

A borítón Madarász Viktor (1830–1917)
Eötvös József arcképe (1873 körül) című festményének részlete látható

Kiadja a Nemzeti Közszerzői Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Pordány Katalin
Olvasószerkesztő: Szabó Ilse
Korrektor: Kutas Éva
Tördelőszerkesztő: Kőrösi László

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

ISBN 978-615-6598-00-4 (nyomtatott)
ISBN 978-615-6598-01-1 (elektronikus PDF)
ISBN 978-615-6598-02-8 (ePub)

© A szerkesztők, 2023
© A szerzők, 2023
© A kiadó, 2023
© Szépművészeti Múzeum, 2023

Minden jog védve.

Tartalom

<i>Előszó</i>	7
Schlett István: Eötvös és a politikai tervezés	9
Molnár Attila Károly: Eötvös József államtudománya	27
Csorba László: Eötvös és a döblingi Széchenyi	47
Hörcher Ferenc: „Önnel egyazon politikai valláshoz tartozom”	83
Tóth Kálmán: Báró Eötvös József az európai politikai közösség alapértékeiről	101
Gerő András: Liberális érvényesség	113
Gájer László: Eötvös és kora egyházpolitikai vitái	129
Hatos Pál: Szekfü Gyula Eötvös József-olvasatai	143
<i>Utószó</i>	173
<i>Ajánlott irodalom</i>	182
<i>A kötet szerzői</i>	183

Előszó

A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpontjának névváltoztatása tudatos értékválasztás. Amikor az egyetem 2019 februárjában elhatározta, hogy tudományos tevékenységét önálló kutatóközpont létrehozásával erősíti, olyan névadót keresett, aki személyében fejezi ki az új szervezet elé tűzött célokat. Báró Eötvös József alakja az értékek és az elvégzendő munka sokoldalúsága terén is példát állít elénk, életműve és a köz szolgálata elválaszthatatlan egymástól. Az NKE küldetésének szempontjából elsősorban Eötvös európai viszonylatban is kiemelkedő tudományos teljesítménye, valamint a Batthyány- és az Andrássy-kormányokban betöltött vallás- és közoktatásügyi miniszteri tevékenysége nagy jelentőségű, de a kultúra és a közélet más területein végzett munkássága is követendő példa az egyetem valamennyi polgára számára. A Magyar Tudományos Akadémia tagjaként, később elnökeként a hazai tudományos élet jeles képviselője és előmozdítója volt, akinek életművét kiemelkedő szépirodalmi teljesítmény teszi teljessé. A nemzet ügye iránti elköteleződés, a hazánk polgári fejlődéséért végzett áldozatos munka, az oktatás és a művelődés erejébe vetett hit, valamint a 19. századi szabadelvűség legnemesebb magyar hagyományai ma is irányítónak szolgálnak a köz szolgálatába szegődött gyakorlati szakemberek és tudós kutatók számára. Eligazítanak minket az európai kultúra értékeinek és nemzetünk alkotmányos hagyományainak megőrzésében és a kor kihívásaihoz alkalmazkodó továbbvitelében.

A példa követése mellett az Eötvös József Kutatóközpont számára fontos névadója életművének ápolása és munkásságának további feldolgozása is. Két kutatóintézetünk vezetőjével, Hatos Pállal és Hörcher Ferencsel ennek jegyében szerveztünk tudományos emlékkonferenciát báró Eötvös József (1813–1871) halálának 150. évfordulója alkalmából. Az olvasó most az *Eötvös 150. Szabadság, művelődés, polgárság* címmel 2021. december 9-én a Ludovika Főépület Széchényi Dísztermében lezajlott konferencia tanulmánykötetét tartja a kezében. A kötet hét dolgozatot foglal magában, amelyek közül hat olyan előadás tanulmánnyá érlelt szövege, amely ezen az eseményen hangzott el, a hetedik pedig egy másik NKE-s konferencia témánkba vágó előadásának szerkesztett változata. A kötet szerzői a korszak kiemelkedő kutatói, írásaik a sokoldalú eötvösi életmű különböző aspektusait teszik vizsgálat tárgyává a humán- és társadalomtudományi kutatás modern eszköztárának alkalmazásával.

Eötvös halálának jubileuma a szélesebb nyilvánosságot tekintve csöndesen telt, de a konferencia és a kötet is azt a meggyőződésünket tükrözi, hogy a közügyek iránt érdeklődőknek érdemes elidőzniük e nagy magyar államférfi szellemi örökségét szemlélve. Ennek illusztrálására és a kötet tanulmányaihoz kedvcsinálóként álljon itt néhány olyan idézet tőle, amely a politikai gondolkodás mérvadó cölöpeit veri le számunkra. Szabadságról és államról: „Az államnak feladata, legalább valóban művelt népnél, nem más, mint az, hogy mindenkinek szabadságát biztosítsa.” Egyénről és közösségről: „Sem az elszigeteltség korlátlan szabadsága, sem az elnyomás, hanem a társaság azon állapot, mely természetünknek megfelel.” A haladásról: „Haladni csak úgy lehet, ha míg egyik lábunkkal előre lépünk, a másikat helyén hagyjuk.” A hazaszeretetről: „Lehet-e életünkben két nőt valóban szeretni, nem tudom; két hazát bizonyosan nem.” Az idézeteken is átsugárzó érett gondolkodás a kései utódok számára is érthető üzenetet hordoz, amelyet ma is érdemes meghallanunk közügyeink intézéséhez. Bár maga Eötvös figyelmeztet, hogy „régii hősök szájából saját nézeteit szereti hallani” az ember, a kötet szerzői garanciát jelentenek arra, hogy ne csupán öniszólást találjunk életművében, hanem céljait és szándékait jól értve tanuljunk is szellemi örökségéből. Kívánom az olvasónak, hogy a kezében tartott könyv múltat értelmező szövegeiben elmerülve a jelenkor számára is érvényes tanulságokkal és útmutatással gazdagodjék.

Török Bernát
Eötvös József Kutatóközpont
igazgató

Schlett István

Eötvös és a politikai tervezés

Dicsérni jöttem, nem temetni Eötvöst, annak ellenére, hogy e konferencia apropóját halálának évfordulója adja. Dicsérni, hiszen szívemhez közel álló személyiségről van szó, nemcsak több területre, a szépirodalomra, a politikai elméletalkotásra, a politikai rendszer átalakítására, illetve – miniszteri pozícióba kerülve – a szakpolitika egyes területeire is kiterjedő alkotói teljesítményei okán, hanem azért is, mert önreflexióra való képessége miatt fel tudja mutatni a gondolat, a szellem emberének, az „írástudónak” gyötrelmeit, aki nemcsak elmélkedni, alkotni, hanem – miként Victor Hugo nyomán egyik korai írásában fogalmazta meg – „használni is akar”, s így tapasztalnia kellett a két szándék közti feszültségeket.

Előadásomban a politikus Eötvösről beszélek a nem a nyilvánosság számára született elmélgései, naplójára, leveleire támaszkodva, hiszen elsősorban arra vagyok kíváncsi, hogyan küzdött a *vita contemplativa* és a *vita activa* egymásnak ellentmondó követelményeinek összeegyeztetésével az ország sorsát és saját karrierjét egyaránt meghatározó sajátos pillanatban, amelyben a Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság strukturális átalakulásához vezető folyamatban a döntő fordulat bekövetkezett. A vizsgált időszak zárópontja nem kíván magyarázatot, hisz azt Eötvös halála jelöli ki, a nyitópont megjelölése viszont igen. Naplóbejegyzései alapján azt találom, hogy 1864 augusztusában veszi kezdetét az az önmagával folytatott diszkusszió, amelynek tárgya előbb Deák politikai teljesítményének megítélése, illetve az általa képviselt passzív rezisztencia stratégiájával szembeállítható alternatíva keresése, majd 1865 ősztől kezdődően egyre inkább a politikai vezetés és a politikai tervezés problémáinak értelmezése, és ennek részeként saját szerepének, ambícióinak újragondolása volt. Abban reménykedem, hogy e töprengések elemzése nemcsak Eötvös személyiségének megértéséhez nyújthat segítséget, de elvezethet bizonyos politikaelméleti következtetések levonásához a politikai cselekvés sajátosságait illetően is.

Első vagy második?

Eötvös és Deák kapcsolata természetesen nem 1864-ben kezdődött el. Pályájuk az 1840-es évektől összefonódott, és az alapvető kérdésekben együtt haladt a reformkorban, 1848–49-ben, a neoabszolútizmus korszakában, majd a kiegyezési tárgyalások első szakaszában, az 1861-ben összehívott országgyűlés idején. Személyes vetélkedésnek semmi jele nem mutatkozott; éppen Eötvös volt az, aki az októberi diploma kiadását követően 1860 novemberében a liberális tábor küldöttségének élen a párt „vezérének” kérte fel Deákot.¹ A ma ismert feljegyzései, naplótöredékei, levelezése alapján úgy tűnik, Deák kritikája, s egyben vezéri szerepének megkérdőjelezése 1864 augusztusában jelenik meg Eötvös gondolatvilágában. Deákot „tehetlenséggel”, „tétlenséggel” vádolja, magatartását a „csendes örülség” egyik nemével azonosítja,² máskor passzivitását kényelemszeretetéből eredezteti,³ „felfoghatatlannak” véli,⁴ vagy éppen a „fantázia” hiányával magyarázza.⁵ Megjegyzéseiből nem lehet nem észrevenni, hogy a kritika vetélkedésbe fordul, s magát alkalmasabbnak tartja a folyamatok irányítására. Felmerül benne egy önálló párt létrehozásának ötlete is. A szándék komolyságát jelzi, hogy 1865 februárjában lapalapítási kérelmet nyújt be politikai hetilap indítására. A *Politikai Hetilap* 1865 júniusában el is kezdődik rövidre szabott, egy évig tartó életét. Eötvös mindenekelőtt a passzivitás politikájával fordul szembe:

„Mindent visszanyerhetünk – mondja Deák –, csak azt nem, miről önmagunk lemondunk. Nézetem szerint, nem azt, miről lemondunk, hanem csak azt nem nyerhetjük vissza többé, minek visszanyerésére erőnk hiányzik, s ez az, miért én a politikát, mely abban áll, hogy magunkat tökéletes tehetlenségre kárhoztassuk, csak azért, hogy teóriában bizonyos elveket feltartsunk, a csendes örülség egy neménél alig tarthatom másnak” – írja jegyzetfüzetébe 1864 augusztusában.⁶

A szakítás azonban mégsem következett be. Alighanem azért nem, mert Eötvös két megoldhatatlan feladattal szembesült: belátta, hogy nincs esélye Deák helyébe

¹ Lónyay Menyhért *naplója 1860–1861*. Szerk. Deák Ágnes. Budapest, Századvég, 2004. 19.

² Eötvös József: *Vallomások és gondolatok*. Szerk. Bényei Miklós. Budapest, Magyar Helikon, 1977. 559.

³ Eötvös (1977): i. m. 554.

⁴ Eötvös (1977): i. m. 567.

⁵ Eötvös (1977): i. m. 598.

⁶ Eötvös (1977): i. m. 559.

lépni, majd pedig azt is, hogy nem képes Deákot stratégiája megváltoztatására kényszeríteni.

Eötvös számára súlyos érzelmi és intellektuális problémákkal volt terhes az a néhány hónap, míg döntésre jutott. Át kellett gondolnia személyes ambícióit, tisztáznia kellett a Deákhöz fűződő viszonyát, meg kellett találnia saját szerepét a rendszer átalakításának folyamatában, és – elmélkedő hajlamának parancsára – szembesülnie kellett bizonyos politikaelméleti dilemmákkal is.

Eötvös személyes ambícióit, a „nagyságra”, a „dicsőségre” törekvést – különösen a romantika korszakában – természetesnek találom, és azt is, hogy „második helyre” szorulását kudarcként éli meg. Éppen ezért figyelmemet az elmélkedő Eötvösre koncentrálok, azt vizsgálom, hogyan kapcsolódik össze a személyes kudarc feldolgozása a jelenségek megértésére törekvő ember erőfeszítésével, ami végül a politikai vezetés, a politikai tervezés, a politikusi siker mibenlétének vizsgálatához vezette el. A továbbiakban ennek a folyamatnak bemutatására és értelmezésére teszek kísérletet.

„Szívesen átengedem a dicsőséget”

Önbecsülésének, cselekvőképességének helyreállítására irányuló erőfeszítései révén az önreflexióra képes, a politikatörténetben és az elméletalkotásban egyaránt jártas Eötvös csakhamar túllépett sértettségén, és erőfeszítéseket tett a Deákhöz fűződő kapcsolatának rendezésére. Ennek részeként gondolja újra Deákhöz való viszonyát, saját szerepét, és ütközik bele a politikai vezetés, illetve a politikai tervezés elméleti problémájába.

Nyilván nem véletlen, hogy Eötvös éppen Deák húsvéti cikke megjelenésének napján talált rá az öngyógyítás technikájára. Ekkor tűnik fel ugyanis először a politikai vezetés megkettőződésének gondolata a négy hónapnyi szüneteltetés után újrakezdett naplójában. 1865. április 15-én írja:

„A népnek mindig bálványokra van szüksége, de van szüksége oly emberekre is, kik nála okosabbak, s midőn e bálványok előtt meghajolnak, s nekik tömjéneznak, hogy a tömeget tiszteletében meg ne zavarják, azoknak semmiségét belássák, és azokat eszközül használják [...]. Oly embereknek, ki[k] kortársai[k]nál csakugyan magasabban állnak, semmi sem szükségesebb, mint a rezignáció, hogy a darabban, melyet ők gondoltak ki, s melyben minden gondolat az övék, a főszerepet s a tapsokat, melyekkel az jár, másoknak engedjék át, s öntudatokban s azon meggyőződésben keressék vizsgálatásukat, hogy a jövő ezen ítéletüket mindig rektifikálja, s a Pompeiusok s Cicerók között, kiknek elsője

közmeggyőződéssel Magnusnak neveztetett, s kivel szemközt Cicero a maga korában igen alárendelt szerepet játszott, helyesebben választ. [...] az utókorra csak azon gondolatok s eszmék maradnak, melyek azt előidézték, s az eset ritka, hol a két szerep egynek jutott. A dicsőségben is választanunk kell rövid életünk s a nagy jövő között.”⁷

Megnyugvást azonban még nem talál. A Deákkal szembeni fenntartásai továbbra is fennmaradnak, lapjában alternatívákat keres az ő koncepciójával szemben, ugyanakkor óvakodik a szakítástól. Reményei a várt támogatás elmaradása miatt gyorsan megcsappannak (például 1865. augusztus 4-én született bejegyzés⁸). Nemsokára bevallja magának, hogy különutas kísérlete kudarcba fulladt. Ekkor még párttársait, név szerint Deákot, Kemény Zsigmondot is bírálja, de az önkritika jelei is megmutatkoznak (például 1865. augusztus 28.⁹). Ebben bizonyára szerepe van annak is, hogy az uralkodó álláspontjának megváltozása, az országgyűlési választások kiírása számára is nyilvánvalóvá tette, hogy valódi esély jelent meg a megegyezésre. Elfogadta tehát Deák „elsőbbiségét,” hozzátéve: „Szívesen átengedem a dicsőséget, csak azon eszmék támogatásával érje el, melyeket én az egyedül helyeseknek tartok.” Igaz, fenntartásai még nem tűnnek el – Deák irányában tanúsított „hidegségét” féltékenységből eredezteti –, de „tenni és tūrni fogok mindent, csakhogy a jó alkalmat, mely hazánkknak nyílt, felhasználhassuk. Úgyis mért ne játszaná ő az első szerepet, ha a darab, melyet játszunk, mégis tőlem lesz” – fogadja meg naplójában 1865. október 10-én.¹⁰

Sértettségén túllépve elemző énje is magára talált. Egyfelől – nyilvánvalóan a sikeresség hatására – nemcsak méltányolja, hanem kezdi megérteni Deák politikáját, és egyben magának a politikai cselekvésnek a logikáját is. A kiegyezési tárgyalások befejeztével – 1867 februárjában – egyenesen elragadtatottsággal vall naplójában Deák teljesítményéről, még akkor is, ha alapkoncepcióját változatlanul tévesnek, „fikciónak” tartja, s legfőbb feladatának továbbra is Magyarország, illetve a dualizmus elvére felépített Monarchia közjogi helyzetének tisztázását tekinti.

„Nem tudom, mennyire van tisztában Deák a helyzet iránt. Ha tudja, mit tesz, s a jogkontinuitás elvét azért állította fel, hogy a forradalmi irányokat, melyek 48-tól az országban elterjedtek, legyőzze, [...] hogy a nemzetet oly pontra vigye, honnan szükségképp oda kell lépnie, hol állnia legjobb, akkor Deák nemcsak hazánkban, de általján véve a legna-

⁷ Eötvös (1977): i. m. 604–605.

⁸ Eötvös (1977): i. m. 632.

⁹ Eötvös (1977): i. m. 639.

¹⁰ Eötvös (1977): i. m. 646.

gyobb államférfiak egyike. Ha maga is osztja a csalódást, melyet terjesztett, s elhiszi, mit a nemzettel elhitetett, [...] a gondviselés eszközét láthatjuk benne, ki azt, minek történni kell, azon egy módon eszközölte, mely helyzetünkben lehetséges vala, mert teljes meggyőződés, hogy az, mi a 67-es munkálatban felállítatott, soha más úton nem fogadtatott volna el. De az kétségtelen, hogy helyzetünk ezáltal tetemesen megnehezítettett.” (1867. február 10.)¹¹

Az „utólagos éleslátás csodafegyverével” (Hobsbawm) élve persze megállapíthatjuk, hogy Eötvösnek igaza volt, hisz a Monarchia fél évszázaddal későbbi összeomlását részben kétségtelenül a kialakított konstrukció bizonytalansága okozta. De – tegyük gyorsan hozzá – változtatni ezen Eötvös sem tudott. Ötlete volt ugyan – a Monarchia federalizációja –, azonban – a történészek szerintem ezt bizonyítják – a megvalósításához szükséges eszközök, feltételek nem álltak rendelkezésére. Az 1865-ben kiadott *A Nemzetiségi kérdés* című röpiratának fogadtatása ezt számára is világossá tette.

Másfelől viszont – és számomra most ez a fontosabb – rátalált egy fontos politikaelméleti probléma, a politikai tervezés, ezen belül a politikai vezetés mibenlétének kérdésére. A továbbiakban erre koncentrálok.

Zsenialitás és korlátoltság – avagy: milyen képességekre van szüksége a vezérnek?

„Volt kora Széchenyinek, [...] volt később Kossuthnak, s van most Deáknak, s lesz valószínűleg másoknak ily időszak” – írja Eötvös naplójába 1866. március 15-én, akkor tehát, amikor a kiegyezési tárgyalások már előrehaladtak, s egyértelművé vált, hogy a folyamatok irányítása Deák kezében van. Naplója tanúsága szerint még napokig folytatja e témában töprengéseit. Másnap, elárulva, hogy miért is foglalkoztatja a politikai vezetés problémája, így folytatja:

„Egyet megtanultam tapasztalásaimból, azt, hogy nagyészű s tudományú emberek soha a politika mezején nagy befolyást nem gyakorolnak. Az első szerep mindég olyanoké, kik, mint Kossuth, elragadva saját szónoklatuk által, a nép szenvedélyeire hatnak, s azt mozgásba hozzák, vagy kik, mint Deák, eléggé korlátoltak, hogy nézeteikhez makacson ragaszkodjanak, még részleteikben is, s kik a népet hasonló kitartásra bírják. Csak szenvedély

¹¹ Eötvös (1977): i. m. 714.

és mozdulatlanság bír hatással a népre; baj csak az, hogy okos emberek soha nem tudják belátni, miként mennyivel kitünőbbek, annál kevesebbet hathatnak.”¹²

Március 18-án hat újabb feljegyzés születik ebben a témában. Ezeknek csak egyikére térek ki, arra, amelyik legteljesebben fejti ki a vizsgált probléma összetettségét, s egyben jelzi Eötvös kétségeit önmagával és a politikai cselekvésről alkotott felfogásával szemben is.

Előbb két csoportra osztja az „ideológokat,” akik közé feltehetően magát is odasorolja. Egyfelől azokra, akik „bizonyos eszméknek – vagy szavaknak, melyek az emberek többségénél az eszméket pótolják – kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonítanak”, illetve azokra, akik az „érdekeknek befolyását túlbecsülik, s az érzések és szenvedélyek hatalmát ignorálják”. Úgy ítéli meg, hogy a kormányzásra mind a „bölcsek”, mind a „derék nemzetgazdászok” alkalmatlanok. Következtetéseit így összegzi:

„Nem kormányozhatja senki az embereket, ki azoknak érzéseiben és szenvedélyeiben legalább egy bizonyos pontig nem osztozik, s az úgynevezett nagy férfiak minden korban olyanokból váltak, kiknek felfogása a tömegnek felfogásától nem különbözött, s kik mint az általános tévedésnek vagy korlátoltságnak képviselői léptek fel. A tömeg szívesen vezetteti magát, sőt mindég vezetőt keres, de csak azon irányban, melyben megindult. A vezető gyorsíthatja vagy mérsékelheti haladását, sőt lassanként megváltoztathatja irányát, de csak amennyiben e szándékot követői előtt eltakarhatja.”

E felismerés döntés elé állítja.

„Ki erre elég ildomossággal nem bír, az járjon magányosan. Szabadon követni meggyőződésünket tetteinkben s minden nyilatkozatainkban, a legfőbb élvezet, melyet a férfi az életben találhat, de az ár, melyért ezt elérhetjük az, hogy a tömeg tapsairól s azon hatalomról, melyet sokaknak egyetértése ad, le tudjunk mondani. Valóban szabad s egyszersmind hatalmas is nem lehet senki e világon.”¹³

De hogyan oldja fel e dilemmát az, aki mégis egyszerre akar szabad és hatalmas is lenni, mivel a változtatáshoz, a kormányzáshoz ez utóbbira is szükség van? Sokan tartják távol magukat a politikától ezen, gyakran gyötrelmes személyes kudarcokon alapuló megfontolások alapján. Tudjuk, Eötvös nem ezt tette; beállt Deák mögé. Rezignáltan tudomásul vette, hogy kora most sem érkezett meg, és felsejlett benne, hogy nem is érkezhet meg soha. De mivel szabadságához is

¹² Eötvös (1977): i. m. 653.

¹³ Eötvös (1977): i. m. 653–655.

ragaszkodott, ugyanakkor befolyást is kívánt gyakorolni a folyamatokra, kibúvót keresett.

„mentül idősebb leszek s higgadtan ítélek magamról – annál inkább béliatom, hogy elleneim nemcsak magamra, de a közügyre nézve is érdemet szereztek magoknak, midőn a lehetőségig háttérbe szorítottak” – írja Falk Miksának 1866 októberében küldött levelében. Majd így folytatja: „Azoknak vagyok egyike, kik arra valók, hogy előljárjanak, de a gondolat s nem a cselekvés mezején.”¹⁴

Vajon mit jelenthet számára a cselekvéssel szembeállított gondolat? A csaknem három évtizedes tapasztalatai alapján aligha feltételezhetette, hogy a cselekvő politikusok nem gondolkodnak, s azt sem, hogy a cselekvésről lemondva lehetne politikusként létezni. Miből következhetett valójában az őt kínzó dilemma, ami hónapokon keresztül gyötörte, és amire újra és újra visszatér? Arról volna szó, hogy ekkor még nem tudott teljesen megszabadulni az „ideológ-szerep” vonzásától?

Kínálkozik persze egy könnyed pszichológizáló válasz: személyes kudarcát dolgozta fel töprengéseiben. Ez a feltevés talán még igazolható is. 1866 márciusára, és még inkább októberére semmi kétsége nem maradhatott az iránt, hogy pártja sikerének esetén Deák forgatókönyve valósul meg, így nem teljesül be az 1865 októberében naplójába rögzített reménye: „miért ne játszaná ő [mármint Deák – *Sch. I.*] az első szerepet, ha a darab, melyet játszunk, mégis tőlem lesz”.¹⁵ Mi másnak értelmezhetette az önreflexióra hajlamos Eötvös csalódását, mint személyes kudarcnak?

Ez azonban nem válasz a kérdésemre. Én ugyanis úgy látom, dilemmáját akkor érthetjük meg, ha nem pusztán személyi vetélkedésből eredeztetjük. A megszerzett tapasztalatok birtokában 1867 tavaszán jegyzetfüzetében ismét nekifut a politikai vezetés kérdésének. Ebben az esetben azonban nézőpontot változtat: a politikai gyakorlat felől nézve vizsgálja a problémát.

„A siker az életben nem a tehetség abszolút mennyiségétől, hanem az aránytól függ, melyben az egyes tehetségei feladásával [az egyén tehetségei feladatával – *Sch. I.*] állnak, s míg a zseniális emberek éltek [életük – *Sch. I.*] céljait is többnyire fantáziájokkal tűzik ki, korlátolt emberek többnyire korlátoltak vágyaikban is, s nem könnyen tűznek ki lehetetlen célokat. Ki csak szűk kört lát be, de azt tisztán látja, nem iparkodik azon túl, de a helyet, mely után iparkodik, többnyire el is éri. Némi tapasztalással szólhatok ez ügyről, mint ki

¹⁴ Eötvös József: *Levelék*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976. 476.

¹⁵ Eötvös (1977): i. m. 646.

életemben sokkal többet értem volna el, ha jóval kevesebbet láttam volna be. A közvélemény, mely nagy tudósokat s gondolkozókat a praktikus életben haszonvehetetleneknek ítél, sokkal józanabb, mint közönségesen hisszük.”¹⁶

Azt hiszem, itt talált rá problémája gyökerére. Mert a „gondolat” és a „cselekvés” a politikai gyakorlatban sem válik el egymástól; a politikust nem az különbözteti meg a tudóstól, hogy nem gondolkodik, hanem az, hogy *másról és másként* gondolkodik, mint az elméletalkotó tudósok vagy a cselekvő politizálástól magukat távol tartó „gondolkozók”, az „ideológok”. A cselekvés embere valóban „korlátolt” kell hogy legyen, hiszen tevékenysége egy meghatározott időben és térben zajlik, döntésének korlátot szab a megvalósíthatóság, míg a „gondolat emberét” a fantázia átrepítheti ezen a korláton. Úgy gondolom tehát, hogy nemcsak a dicsőség utáni vágyból fakadt a konfliktus, hanem nézeteltérések voltak közöttük a „helyes”, a sikeres politikáról alkotott elképzeléseikben is.

A fentiekből következően a politikai tervezés vizsgálatával találhatjuk meg a választ kérdésünkre. Láttuk, 1867 tavaszán maga Eötvös is ezt az utat választotta.

Miről és hogyan gondolkodik a politikus?

A továbbiakban annak vizsgálatára teszek kísérletet, hogy miért, miben és mennyiben változott meg Eötvös Deák politikájáról alkotott véleménye, és ezzel együtt nemcsak önértékelése, hanem politikafelfogása is. Önmarcangolását a csalódottságból fakadó, reflexszerű reakciónak tekintem, és abból a hipotézisből indulok ki, hogy Eötvöst valójában cselekvőképessége helyreállításának szándéka vezérelte. Új szerepet, új feladatot keresett magának. Ennek során erősödtek fel benne a kételyek annak *módja* iránt, ahogyan ő a politikai gyakorlatról gondolkodott. Deákkal folytatott vitáját tehát két politikai pozíció ütközéseként értelmezem, természetesen nem vonva kétségbe a személyes ambíciók jelenlétét sem.

A politikai gondolkodástörténeti kutatásaim során kialakult módszertan alapján a politikai folyamat elemzésével próbálok megtalálni a magyarázatot. 1866 márciusára, amikor Eötvös dilemmáit megfogalmazta, bizonyos kérdések már eldőlték. Hogy csak hármat említsek: kialakultak a kiegyezés alapfeltételeinek körvonalai, megnövekedett a siker valószínűsége, vitathatlanná vált

¹⁶ Eötvös (1977): i. m. 717.

az országgyűlésben erős többséggel rendelkező Deák vezető szerepe. Fordulat történt tehát a deáki koncepció érvényesítésének folyamatában, amelynek mibenlétét 1867 februárjában Deák frappánsan így foglalta össze: létrejött az alap, melyre „hazánk jóllétének és boldogságának épületét” kell majd felépíteni.¹⁷ A politika napirendje tehát megváltozott. Új kérdések vártak megoldásra, mint például a kormányzati rendszer, a kormányprogram kialakítása, a kialakult kompromisszum következményeinek elfogadtatása mind az osztrák, mind a magyar közvéleménnyel, továbbá a felkészülés a kormányzásra, ami a parlamenti többségre, a Deák-pártra várt. És persze a porosz–osztrák háború alapvetően változtatta meg a Habsburg Birodalom nemzetközi és belpolitikai helyzetét. Mivel a politikai gondolkodás a politikai cselekvéshez kötődő gondolkodásmód, a témák megváltozása értelemszerűen tükröződik a politikai gondolkodásban.

Véleményem szerint Eötvös egy pillanatra sem vonult ki a „cselekvés mezejéről”. Pártja „második embereként” elindult az országgyűlési választásokon, aktívan részt vett az országgyűlési vitákban, az uralkodóval, illetve az osztrák féllal történő alkudozásokban. 1866 nyarán hetilapját is megszüntette. A Deákkal folytatott vitáját feladta, noha lelke mélyén továbbra is úgy gondolta, hogy a birodalom föderalizálása kedvezőbb megoldás lenne, mint a „jogfolytonosság” fikciójára alapozott dualizmus. Böven maradt tere így is az együttműködésnek Deákkal, hiszen programjuknak csupán egyik eleméről volt szó.

Az sem lehetett kétséges számára, hogy a politikai cselekvés egyben intellektuális tevékenység is. Nem feltételezhette tehát, hogy a politikusok nem gondolkodnak. Legfeljebb azt, hogy nem „nagyesszűek” és „nagy tudásuk,” továbbá „korlátoltak” – azaz valahogy másként teszik azt, mint azok, akik a „gondolat mezején” tevékenykednek.

Ezért gondolom azt, hogy a korábban bemutatott kételyeit nézőpontjának megváltozása oszlatta el: a gondolkodni vagy cselekedni dilemmáját a hogyan kell egy politikusnak „helyesen”, azaz *mesterségének megfelelően* gondolkodnia kérdése váltotta fel. Ennek megsejtését látom egy már idézett mondatában: „A közvélemény, mely nagy tudósokat s gondolkozókat a praktikus életben haszonvehetleneknek ítél, sokkal józanabb, mint közönségesen hisszük.” Merthogy – emlékeztetek a zsenialitásról, a korlátoltságról és a sikerről elmélkedő soraira – a való életben a gyakorlatiasság, a megvalósítható célok kitűzése a sikeresség alapfeltétele.

¹⁷ Kónyi Manó (szerk.): *Deák Ferenc beszédei*. IV. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1903. 326.

Tanulmányaiból, s persze több mint húszéves politikai gyakorlatából tudta azt is, hogy az alapelveken és a „végcélon” túl mi minden másról kell gondolkodnia egy politikusnak. Éppen ő volt az, aki 1861 tavaszán, Magyarország történetének egyik jelentős fordulópontján, néhány nappal az országgyűlés megnyitása előtt a tennivalók megtárgyalására gyülekező Deák-párti politikusokat egy, talán Ciceró által hexameterbe rendezett latin nyelvű tanító versikével¹⁸ üdvözölte, amely magyarul így hangzik: „ki, mit, hol, mely eszközök által, miért, hogyan, mikor?”¹⁹

Úgy gondolom, valóban ezek a kérdések jelölik ki azon kognitív tevékenység témaköreit, amelyet a politikai cselekvéshez kötődő gondolkodásnak, azaz politikai gondolkodásnak nevezek, amelynek módozatát a cselekvéshezkötöttség határozza meg. A politikai gondolkodás a *vita activa*, és nem *vita contemplativa* részét alkotja. Kutatásaim során arra jutottam: a politikusok *másért, másról* és ennek következtében *másként* gondolkodnak, mint a „gondolkodás mezejére” vonuló tudósok vagy a politikáról elmélkedő „ideológok”. Az előbbiek kognitív tevékenysége a döntésre, a cselekvési folyamat megtervezésére, az utóbbiaké viszont a jelenségek és a folyamatok megértésére, illetve a fennálló kritikájára és/vagy egy kívánatos állapot elképzelésére, eszmék, elvek megalkotására irányul. A politikába lépő cselekvő politikusnak előbb-utóbb érzékelnie kell, hogy az elmélet és a gyakorlat tényleg különbözik.

Mivel Eötvös dilemmáját a cselekvő politikus problémájának tekintem, azt feltételezem, hogy az a politikai tervezés folyamatában értelmezhető: kétféle szemléletmód között kell választania. A Deákkal folytatott vitában két politikai pozíció rajzolódik ki: Eötvös a politikai döntéseket valamiféle szükségyszerűségből, „fejlődési irányból” kívánja levezetni, Deák pedig az „elvszerűség” és a „célszerűség” (saját szavával a „kivihetés”) egyeztetésére törekszik, mivel felfogása szerint a politika az eshetőségek birodalma, amelyben alternatívák rajzolódnak ki, a konkrét döntéseket az elvek és a lehetőségek számbavételével szabad és lehet meghozni. A Deák és Eötvös közötti különbséget tehát én nem a politikus és a tudós, hanem kétfajta, de egyaránt elvekkel rendelkező politikus: a pragmatista és a doktriner politikus megkülönböztetésével vélem leírhatónak.

¹⁸ Lásd <http://ancientworldonline.blogspot.com/2020/03/latin-paleography-from-antiquity-to.html>

¹⁹ Lónyay (2004): i. m. 169.